

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ТАРИХИ МАНБАЛАРИ ҲАҚИДА ИККИ ОҒИЗ МУЛОҲАЗА

М.Б. АХМЕДОВ

ORIENTAL Университети доценти,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

Юртимиз тарихини – юридик ҳужутлар, элчилар ва савдогарларнинг эсдаликлари ва қўлёзма китобларсиз ўрганиб бўлмайди. Улуғ аждодларимиз Амир Темура ва темурийлар даври тарихи манбаларга бой. Уларнинг ичида ўта кимматли ва олий даражадагилари ҳам кўп. Улардан муҳимларига қисқа тарзда тўхталиб ўтамиз.

Асосий масалага ўтишдан аввал тарихий манбаларни ўрганиш билан боғлиқ уч муҳим таъқидни эслатиб ўтмоқчимиз.

Биринчиси. Саройда, харбий юришлар ва жангу-жадал пайтда махсус котиблар (муншийлар, воқеанавислар) тарафидан олиб борилган кундаликлар воқеаларнинг шоҳидлари, ўзидан олдин ёзилган асарларда келтирилган факт ва маълумотларга, шунингдек муаллифнинг шахсий кузатувларига асосланади. Кундаликларда, тарихчи Шарафуддин Али Яздийнинг гувоҳлик беришича, мамлакатда содир бўлиб турган воқеалар, майда-чуйдаларига қолдирмай, кунма-кун, воқеалар қандай содир бўлса шундайлигича, бирон фактни қолдирмай, ёзиб борилган.

Иккинчиси. Ҳар қандай тарихий асар, хусусан подшоҳлар тарихи, китоб ҳолига келтирилгунча, кўп текширувлардан ўтказилган. Бу хусусда “Зафарнома” муаллифининг кўйидаги гаплари диққатга сазовордир. “(Ёзиб олинган) такрор ўқиб, текшириб ва аниқлаб чиқиларди ва бирор арзимас воқеъликда ноаниқлик, шубҳа бўлса, ўша воқеани аниқ биладиган, сўзларига кўпроқ ишониш мумкин бўлган кишилардан сўраб билиб олинарди. Шу йўсинда ҳар бир қиссани аниқлаб, ёзиб олинарди ва бир неча марта қайта ўқиб тузатиларди”.

Учинчиси. Тарихий асарларда озми-кўпми бирёқламалик, ҳукмрон синф вакиллари кўкларга кўтариб мақташ ҳиллари учрайди. Бу табиий ҳол албатта, чунки, синфий жамият шароитида олимлар, шоирлар ва ёзувчилар шундай қилмаслар куни ўтмаган. Ундан ташқари, уларнинг кўпчилиги ортиқча, дабдабали услубда ёзилган, шеърлар ва Қуръони каримдан олинган парчалар ҳам кўп учрайди, уларнинг саҳифаларида аҳли қалам, шулар қатори тарихшунос олимлар, ўзларининг кенг маълумотли эканликларини намоиш

қилиш учун ҳам шундай қилганлар. Шу боис, бундай асарлардан фойдаланганда тадқиқотчи эҳтиёт бўлиши зарур.

Амир Темур ва Темурийлар даврида ёзилган тарихий асарлар орасида оригиналлиги ва қимматли фактларга бойлиги билан Низомиддин Шомий ва Шарофиддин Али яздийларнинг “Зафарнома” асарлари шак-шубҳасиз биринчи ўринда туради.

Низомиддин Шомий (1409 й., атрофида вафот этган), ўз асарини 1402-1404 йиллар орасида Амир Темурнинг топшириғи билан ёзган. Асарда Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келишидан, то унинг Ғарбий Эрон, Ироқ ва кичик Осиёга қилган етти йиллик урушидан пойтахт шаҳар Самарқандга қайтганига қадар бўлиб ўтган воқеалар баён этилган. Асар оддий тил ва содда услубда ёзилган. Бу асардан фойдаланишни енгиллаштиради, албатта. Низомиддин Шомийнинг “Зафарномаси” бизгача икки тахрирда етиб келган, Биринчи тахрир 1404 йилнинг июнь ойида ҳазрат соҳибқирон Эрондан Мовароуннаҳрига қайтиш пайтида унга тақдим қилинган нусха бўлиб, ҳали унга ном берилмаган эди. Иккинчи тахрири ўша пайтларида Озарбайжон ва Ироқни идора қилиб турган Мироншоҳнинг ўғли Мирзо Умарга тақдим қилинган нусхадир. Муаллиф уни бир қадар тахрир қилган, муқаддимага баъзи қўшимчалар киритган, яъни Мирзо Умар шаънига ҳам ҳамду санолар айтилган. Машҳур тарихшунос олим Ҳофизи Абру, Шомийнинг бу асарига қўшимча ёзган ва у “Зайли” “Зафарнома” деб аталади. Унда Амир Темур вафотигача бўлиб ўтган воқеалар баён этилган. Мазкур асарнинг қўл ёзма нусхалари жуда кам, улар Франция, Британия, Туркия ҳамда Арманистон кутубхоналарида сақланади. Асардан кўп парчалар рус тилида “Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды” (Москва, Ленинград, 1941.), “Материалы по истории Туркмен и Туркмении” (Москва, 1919.) деган мажмуаларда эълон қилинган. Низомуддин Шомий “Зафарнома” асарининг матни, зарур изоҳлар ва кўрсаткичлар билан таъминланиб, чех шарқшунос олими Феликс Тауэр тарафидан чоп этилган.

Яна бир “Зафарнома” Шарафуддин Али Яздий (1454 й., вафот этган)нинг қаламига мансуб бўлиб боҳодирлик қиссаси тарзида ёзилган. Асар “Зафарномаи Темурий”, “Тарихи жаҳонқушойи Темурий”, “Фатхномаи Соҳибқироний” номлари билан ҳам аталган ва Низомуддин Шомий асари асосида ёзилган. Лекин, Шарофуддин Али Яздий асарнинг бирмунча афзал тарафлари ҳам бор. Масалан, айрим факт ва ходисалар аниқлаб ёзилган, Ҳалил султон ҳукмронлиги йиллари воқеаларини ҳам ўз ичига олган. Асарнинг яна бир муҳим афзаллиги унда асарнинг катта муқаддима қисми ҳам бўлиб, Жўжи,

Чигатой улуслари ҳамда Элхонийлар давлатининг Амир Темургача бўлган тарихи қисқача баён этилган. Муқаддима “Тарихи Жохонгирий” ва “Муқаддимаи Зафарнома” номлари билан ҳам маълум. Шарофуддин Али Яздий ушбу асарини Форс ҳокими Темурийзода Иброҳим Султоннинг топшириғи билан ёзган (1425). Асарда Амир Темур тарихи унинг таваллуд топиши, 1336 йилдан то Ҳалил Султон ҳукумронлигига чек қўйилиши (1409), гача бўлган даврда Мовароуннахр, Эрон, Озарбайжон ва бошқа мамлакатларда бўлиб ўтган воқеалар ҳам яхши ёритилган. Асарнинг қўлёзма нусхаларини Осиё ва Оврупа мамлакатлари кутубхоналарида учратиш мумкин. Шарофуддин Али Яздий “Зафарнома”сининг матни икки жилдда Калькутта (1885-1888) ва Техрон (1836-1957) да чоп этилган. Француз (Пети де Ла Круа; 1722) ва инглиз (Ж.Дарби; 1721) тилларига қисқартма таржималари ҳам бор. Асарнинг Шайбоний хонлардан Кучқунчихон (1510-1529-30) замонида Дарвиш Али Бухорий тарафидан эски ўзбек тилига қилинган дурустгина таржимаси ҳам бизнинг замонамизгача етиб келган. Ва яна XIX асрда Худайберди Хиваки тарафидан шоир ва вазир Муниснинг топшириғи билан қилинган таржимаси ва номаълум таржимон тарафидан қилинган таржималари ҳам бор. Мустафо Раҳим амалга оширган Туркча таржимаси (Истанбул, 1929) ҳам мавжуд. Асарда айрим парчалар француз, инглиз, рус, италян тилларида чоп этилган. Парчалар Олтин ўрта ва Амир Темурнинг 1398-99 й., Ҳиндистон юриши даври тарихига оиддир.

Ҳар иккала “Зафарнома” Мовароуннахр, Эрон ва Озарбайжоннинг ижтимоий – сиёсий ва этник тарихини, халқнинг маданий ҳаётини шунингдек Темур ва Темурийлар давлатининг бошқа мамлакатлар билан бўлган сиёсий муносабатини ўрганишда муҳим манбадир.

Мовароуннахр ва Ҳуросоннинг 1404-1409 йиллардаги сиёсий тарихини ўрганишда хожа Тожиддин ас-Салмонийнинг “Тарихнома” китоби катта аҳамият касб этади. Асар “Зайли Зафарнома” (“Зафарнома”га қўшимча) номи билан ҳам маълум. Асар муаллифи ҳақида жуда кам маълумотга эгамиз. Фақат унинг моҳир хаттот ва девони иншо (ёзмалар девони)нинг кўзга кўринган ходимни сифатида маълумлиги, Музаффарийлар даврида 1393 йили Самарқандга олиб келинганлиги, 1409 йили Шохрух тарафидан Ҳуросонга олиб кетилганлиги, ва унинг топшириғи билан мазкур асарни ёзишга киришганлиги маълум, халос. Лекин китобини ёзиб тамомлай олмади. Саройда вазир Сайид Фахриддинга қарши фитнада иштирок этгани учун қамоққа олиниб, жазога тортилди. Хожа Тожиддин ас-Салмоний Амир Темурнинг сўнги кунлари ва Шохрух Мирзо тарихини ёзишни мўлжалланган эди. Лекин муддаосига

етаолмади. Фақат 5-6 йиллик тарихини ёзиб улгурди, холос. Хуллас, “Тарихнома” 1404 йилнинг кузида Кониғилда бўлган тантана ва тўю томошалар, Амир Темурнинг Хитой устига юришининг бошланиши, унинг вафоти, Ҳалил Султон тарафидан марказий ҳокимиятини тортиб олиниши (1405 йил март ойининг биринчи ярми) ва шу ой охирларида унинг Худойдод бошлиқ бир гуруҳ фитначи амирлар тарафидан асир олиниши тарихдан баҳс юритади. “Тарихнома”нинг учта нусхаси бизнинг давримизгача етиб келган. Улардан бири қусурли ва Англиянинг Британия музейида (тартиб рақ. Оч.159), қолган иккитаси Туркияда Сулаймон Фотих (тартиб рақ. 4305) ва Лола Исмоил афанди кутубхонасида (тартиб рақ. 304) сақланмоқда. Сўнги нусха тўлароқ фойдаланишга яроқли. Асар немис тилига проф. Ганс Роберт Рёмер ва рус тилига академик М.З.Буниётов тарафидан таржима қилинган.

Амир Темур ва Шохрух даври тарихи ҳақида XV асрнинг йирик тарихчиларидан Ҳофиз Абру (асл исми Шохобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид Ҳаравий, 1430 йил 25 июнь куни вафот этган) нинг асарларида ҳам қимматли фактик маълумотлар учратамиз. Ҳофиз Абру Амир Темур ва Шохрухга яқин одам эди. Шунинг учун ҳам у келтирган маълумотлар ўта муҳим. Ҳофиз Абру бир неча муҳим тарихий асарлар ёзиб қолдирган. Улардан бири “Мажмуайи Ҳофиз Абру” деб аталади. Унда машҳур арабийнавис тарихчи Табарий (839-923)нинг “Китоби русул вал мулк вал хулафо” (“Пайғамбарлар, подшоҳлар ва халифалар тарихи”). Китобнинг Балъамий қилган форсча таҳририда, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, халифа Муқтадир замони (908-932)дан то халифи ал-Мустаъсим (1242-1258) давригача бўлган тарих, шунингдек, “Зайли Мужмаъ ат-таворихи Рашидуддин” (Эроннинг 1306-1393 йиллар орасидаги тарихи) ва “Зайли Зафарномомайи Шомий” асарлари ўрин олган. “Мажмуайи Ҳофиз Абру”дан айрим парчалар (матн ва таржимаси) Хонбобо Баёний (1938), Феликс Тауэр ва К.М.Майтра (1934) тарафидан нашр этилган. Ҳофиз Абрунинг иккинчи асари “Зубдат ут-таворихи Бойсунқурий” (“Бойсунқур Мирзонинг сараланган тарихи”) номи билан машҳур ва умумий тарих тилида ёзилган асардир. Унда Оламнинг “яратилиши”дан то 1426-27 йиллар орасида бўлиб ўтган воқеалар баён қилиб ўтилади. Асарнинг тўртинчи қисми оригинал бўлиб, унда Амир Темур тарихи Шомийнинг “Зафарнома”си асосида қисқа тарзда ва Шохрух Мирзо тарихи (1416 йилга қадар) батафсил баён этилади. “Забдат ут-таворихий Бойсунқурий”нинг нусхалари кам, борлари Англия, Франция, Туркия, Эрон, Афғонистон ва Россия кутубхоналарида сақланмоқда.

Амир Темур тарихи Эронлик тарихчи олим Муиниддин Натанзийнинг “Мубтаҳаб ут-таворийхий Муиний” (“Муинийнинг сайланган тарихи”) номи билан машхур бўлган асарида ҳам қисқа тарзда баён этилган. Асар 1411 йили Шерозда Темурий Искандар Мирзо саройида ёзилган. “Мунтаҳаб ут-таворийхи Муиний”нинг иккита тарихи мавжуд. Бири юқорида номи зикр этилган ва Искандар Мирзога бағишланган, иккинчиси Шоҳрух султонга тақдим этилган нусха. Унда Мирзо Искандар ҳақидаги ҳикоялар бир мунча қисқартирилган унинг шаънига айтилган ҳамдусанолар олиб ташланган.

Темурийлар давлатининг тузилиши, армиясининг тузилиши билан боғлиқ масалалар “Темур тузуклари” асарида кенг баён этилган. “Тузуки Темурий” тарихий – ҳуқуқий ҳарактердаги асар бўлиб унда Амир Темурнинг етти яшарлигидан то 1381 йилгача бўлган ҳаётининг воқеалар, бу улуг шахсининг давлат ва армия қурилиши ҳақидаги қарашлари ўз аксини топган. Асарнинг форсча таржимони Мир Абу Толиб ал-Хусайний ат-Турбатий ва шарқ кўлёмаларининг билимдонлари: Ч.Ръе, Г.Эте, Ч.А.Стори ва Н.Д.Микдухо-Маклайларнинг сўзларига қараганда, асарнинг эски ўзбек (Чиғатой) тилида ёзилган нусхаси XVII асрда Яман Ҳокими Жаъфар пошанинг кутубхонасида бўлган. Ат-Турбатий айтадики, у хаж зиёратидан қайтишида Яманда бўлган ва Жаъфар пошанинг кутубхонасини кириб кўрган. Ўшанда китоблар орасида туркий тилда битилган бир кўлёмаси асар унинг кўлига тушган. Танишиш жараёнида асар Амир Темурнинг таржимаи ҳоли бўлиб чиққан. Шундан кейин унинг қимматли бир асар эканлигини тушуниб, уни форс тилига таржима қилган ва юртига қайтишда Ҳиндистонда бўлганда ўз таржимасини Ҳиндистон подшоси Бобурий Шоҳжаҳон (1628-1658)га тақдим қилган. Подшоҳ Мир Абу Толибнинг таржимаси билан танишиб чиқиб, ундан қониқмаган, таржимадан бир қатор камчиликлар топган ва Декан вилоятининг қози Калони Аллома Муҳаммад Ашраф (1652 йил вафот этган) ни чақиртириб, унга Мир Абу Толибнинг таржимасини Темур ва Темурийлар даврида ёзилган бошқа асарлар билан солиштириб чиқишни топширган. Уни хато-камчиликлардан ҳоли этиш ва тушуриб қолдирилган ерлари бўлса, тўлдиришни топширган. Асар муаллифи ҳақида икки оғиз сўз. Бу ҳақида иккита бир-бирига зид фикр мавжуд. Инглиз шарқшунос Э.Г.Браун билан рус академиги В.В.Бартольд ҳеч қандай далил – исботсиз “Тузуклар” Амир Темур тарафидан ёзилганлигини инкор қилибгина қолмай, балки асарнинг оригиналликка ҳам шубҳа билдирганлар. Бахтга қарши оз бўлсада уларга эргашганлар ҳам бор. Ҳайрият, Амир Темурнинг “Тузуклар” муаллифи бўлганлиги ва асарнинг муҳимлигини эътироф этадиган олимлар ҳам бор экан. Улар кўпчиликни ташкил этади. Булар орасида йирик

инглиз шарқшуноси, кўлэзма асарлар билимдони Ч.А.Стори, “Темур Тузуклари”нинг инглизча таржимонлари ва ноширлари Дэвин ва Уайтлар, машҳур Турк қомусий олими Шамсуддин Сомий, йирик кўлэзмалар тадқиқотчиси Н.Д.Миклухо Маклайлар ҳам бор. “Темур Тузуклари” мукамал тарихий китоби, – деб ёзган эдилар Дэвин билан Уайт. Улар “Темур Тузуклари”ни инглизча таржимасига ёзган сўзбошиларида, бу асарни Амир Темур ўз авлодларига атаб ёзган...” деб таъкидлашган. Китобда Темур Ҳокимият тепасига қандай келганлиги сиёсий ва харбий фаолиятининг сиру асрорлари, давлатни бошқариш санъати ва харбий юришларини тушунтириб берган. Чиғатой тилида битилган бу асар форс ва Оврупо тилларига таржима қилинган. Венгер шарқшунос олими Г.Вамберининг манабу сўзлари диққатга сазовордир: (Унинг саройида) турк тили ҳамма вақт расмий мақомни эгаллаб келди. Темурнинг ўзи соф ва жайдари турк шеvasида ёзар эди. “Тузуклар” фикримизнинг далилидир. Хуллас, биз кўп йиллар давомида “Темур Тузуклари”ни ўрганиб ва уни ўша замонларда ёзилган бошқа тарихий асарлар билан, хусусан Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийларнинг “Зафарнома”си билан солиштириб ўрганиб, “Тузук Темурий” мукамал, оригинал, асл ва қимматли асар эканлигига ҳамда асар Амир Темурнинг ўзи, ёки унинг раҳбарлиги остида ёзилганлигига тўла ишонч ҳосил қилдик.

“Темур Тузуклари” икки қисимдан:

1. Амир Темурнинг етти ёшлиги (1342 й)дан то (1381) йилга қадар бўлган таржимайи холи.

2. Давлат ва қўшинни ташкил қилиш ва бошқариш хусусидаги кўрсатмаларидан иборат.

Асар нафақат давлат ва армиянинг қурилиши ва уни идора қилиш усулини балки Чиғатой улусининг қирқ йиллик тарихини ўрганиш учун ҳам муҳим манбадир.

Ғиёсуддин Али Яздийнинг “Темурнинг Ҳиндистонга юриши кундалиги” асарини ҳам тилга олмай бўлмайди. Асар ўрта асрларга хос кўтаринки услубда ёзилган. Амир Темур, бошлиқлар шаънига айтилган ҳамда саноларга тўлиб-тошиб ётибди. Қисқаси Ғиёсуддин Алининг “кундалиги” ғазоват руҳида ёзилган бир асардир. Шунга қарамай, асар Амир Темурнинг харбий санъатини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Асарда амирлар ва баҳодирларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва хинд халқининг қаҳрамона қураши ҳақида ўта қимматли маълумотлар учрайди.

Амир Темур шахсига бирёқлама қаралишидан қатъий назар, Ибн Арабшоҳнинг “Ажойиб ул-мақдур фи тарихи Таймур” (Темур тарихидан

тақдир ажойиботлари”) асари Амир Темур ва унинг замони тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бири бўлиб хизмат қилади. Асар араб тилида, 1436 йили ёзиб тамомланган. Ибн Арабшоҳ ва унинг бу асарини махсус ўрганиб, ўзбек тилида чоп этган ўзбек шарқшунос олими Убайдулла Уватов мазкур асарни тўрт қисимдан:

1 Темурнинг келиб чиқиши, болалиги ва ёшлиги.

2 Амир Темурнинг 1370 йилдан то вафотига қадар бўлган ҳаёти, ижтимоий-сиёсий ва харбий фаолияти.

3 Мовароуннаҳрда 1405-1436 йиллар орасида бўлиб ўтган воқеалар.

4 Амир Темурнинг шахсий фазилатлари ва унинг қиёфаси тафсилоти қисмларидан иборат деб айтади.

“Ажойиб ул-мақдурда”да Амир Темур тарихи ҳақида бошқа манбаларда келтирилган маълум факт ва маълумотлардан ташқари, бошқа жуда кўп қимматли маълумотлар учратамиз. Темурнинг болалиги ва ёшлиги, у туғилган жой, Дашти қипчоқда истиқомат қилиб турган турк-муғул қавмларининг урф-одатлари, Сарой Берканинг ишғол этилиши (1402 йил, май), Самарқанд сарбадорлари, Амир Темурнинг сўнги кунлари, Темур даврида ўтган олимлар, мусиқашунослар, шахматчилар, моҳир ҳунармандлар ҳақидаги маълумотлар шулар жумласидан. “Ажойиб ул-мақдур”нинг кўлёзма нусхалари Франция, Миср, Сурия, Туркия ва Русия кутубхоналарида сақланмоқда. Матни Лейден (Голландия), Коҳира (Миср), Калькутта (Ҳиндистон)да чоп этилган. Ундан кўпгина парчалар лотин (С.Н.Мангер), Француз (П.Ватъе), инглиз (И.И.Сандерс) рус (А.Э.Шмидт), ва ўзбек тилларида нашр этилган.

Абдураззоқ Самарқандий (1413-1482)нинг шоҳ асари “Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-Баҳрайн (Икки саодатли юлдузнинг чиқиши жойи ва икки денгизнинг туташган ўрни) асари Абу Саид-Элхоний (1317-1335) ва Темурий Абу Саид (1451-1469) ҳукумронлиги ўртасида Эрон ва Мавароуннаҳрнинг тарихи бўйича муҳим манбалардан биридир. Асар асосан 1470 йили ёзиб тамомлаган лекин муаллиф яна ўн йил 1480 йилгача унинг устида иш олиб борган, қайта-қайта таъриф қилиб тузатган. “Матлаъ ус-саъдайн” икки қисм (дафтар)дан иборат. Биринчисида Эрон қисман Мавароуннаҳрнинг юқорида номи тилга олинган Элхон Абу Саиднинг туғилишидан Темурийзода Ҳалил Султоннинг Самарқанд тахтини тортиб олингача (1405 й. март ойи) кечган тарихини, иккинчи дафтар Шохрух Султоннинг Хуросон тахтига ўлтиргани (1405 й)дан то Султон Ҳусайн Бойқаронинг Ёдгор Мирзо устидан ғалаба қозониб, иккинчи бор Хуросон тахтига минганича бўлган катта тарихий даврни ўз ичига олади. Лекин, 1427 й, гача кечган тарих баёни компиляция бўлиб,

асосан Ҳофизи Абрунинг “Мажмаъ ут-таворих” китобига асосланган. Асарнинг мустақил ёзилган қисми, яъни 1427-1470 йил воқеалари Эрон ва Мавароуннаҳр тарихини, бу мамлакат халқларининг маданий ҳаётини ўрганишда асосий манба бўлиб хизмат қилади. Асарда Темурийлар давлатининг Хиндистон, Хитой ва бошқа мамлакатлар билан бўлган сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларига оид маълумотлар ҳам кўп. “Матлаъ ус-саъдайннинг матни Покистонлик шарқшунос олим мавлоно Муҳаммад Шафиф тарафидан 1941 ва 1949 йиллари Лоҳурда чоп этилган. Унда айрим парчалар Немис, Француз, Инглиз, Рус ва бошқа тилларда ҳам эълон қилинган. Асарнинг бир қисми, яъни муаллифининг Хиндистонга қилинган саёҳати Ўзбекистонлик йирик шарқшунос олим А.Ўринбоев тарафидан ўзбек тилига ўгирилиб, нашр қилинган. “Матлаъ ус-саъдайн”нинг 1405-1429 йиллар воқеаларини ўз ичига олган катта қисми яна шу олим тарафидан ўзбек тилида чоп этилган.

Амир Темур ва унинг соҳиби тож фарзандлари тарихи яна бир йирик тарихшунос олим Мирҳонд тарафидан ёзилган. Мирҳонднинг бу асари умумий тарих типига бўлиб, “Равзат ус-сафо фи сийрат ал-анбиё вал мулук вал хулафо” (“Пайғамбарлар, подшолар ва халифаларнинг таржимайи ҳоли ҳақида жаннат боғи”), номи билан машҳур ва етти жилдан иборат. Алишер Навоийнинг топшириғи билан ёзилган асар умумий тарих типигаги асар бўлиб, дунёнинг “яратилиши” дан то 1523 йилга қадар Мовароуннаҳр, Эрон ва мусулмон шарқида бўлиб ўтган воқеалар ҳақида хикоя қилади. Асарнинг I - V жилдлари компиляция, сўнгги икки жилди, аниқроғи VI асрнинг иккинчи ярми тарихини ўрганишда зўр аҳамиятга эга. Унда Темур ва авлодининг тарихи то Султон Бойқаро ва авлоди замониғача, яъни, 1522-23 йилгача баён этилган. “Равзат ус-сафо”нинг кўлёзма нусхаларини Англия, Туркия, Хиндистон, Эрон, Русия, Миср, Франция, Татаристон, Арманистон, Тожикистон, Швеция, Қуддуси Шариф, Голландия ва Ўзбекистон кутубхоналарида учратиш мумкин. Асарнинг матни Хиндистон ва Эронда чоп этилган. Ундан айрим парчалар франфуз, швед, лотин ва бошқа тилларга таржима қилиб, чоп этилган. “Равзат ус-сафо”нинг туркча ва ўзбекча таржималари ҳам бор. Ўзбекча таржимаси Хивада Мунис, Огоҳий ва Муҳаммад Юсуф тарафидан амалга оширилган. “Описание тюркских рукописей института народов Азии” каталоги (Ленинград, 1955).

Хатто, махсус тарихий асарларда ҳам учрамайдиган ўта фойдали материалларни Давлатшоҳ Самарқандий (1435-1495)нинг “Тазкират уш-шуаро” (“Шоирлар зикрида”) асарида (1486 йили ёзилган) учратиш мумкин. Давлатшоҳнинг “Тазкират уш-шуаро” асари муқаддима, хотима ва етти

қисмдан иборат. Темур ва Темурийлар даврида ўтган шоирлар (уларнинг ичида Темурийзода шоирлар ҳам бор) асарнинг VI-VII қисмларида ва асар хотимасида қайд этилган тарихий воқеалардан, Хуросон сарбадорлари ҳақида келтирилган маълумотлар зўр қимматга эгадир. Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират ут-шуаро” асари (матни) Бомбай (1887), Лондон (1901) ва Техрон (1958), шаҳарларида чоп этилган. Ундан айрим парчалар рус, француз, турк ва немис тилларида эълон қилинган. Асарнинг инглизча тўла нашри Э.Г.Браур тарафидан амалга оширилган. Унинг ўзбек тилига таржимаси 1900 йили Хивада Муҳаммад Рафиъ тарафидан амалга оширилган. Битта қўлёзма нусхаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институти кутубхонасида 7016 рақам остида сақланмоқда.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг XV аср сўнгги чораги ва XVI-аср бошларида ижтимоий-сиёсий тарихи Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр” ва Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”сида кенг баён этилган. Хондамир (1475-76-1535) истеъдодли сермахсул олим бўлиб, у Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг XV-XVI асрнинг биринчи чорагидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига бағишланган ўнга яқин йирик асарлар ёзиб қолдирган. Улар орасида олимнинг “Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афроз ул-башар” (“Инсон хабарлари ва фарзандларида дўстнинг таржимойи холи”) асари алоҳида ўрин тутди. Бу катта асар умумий тарих типиде ёзилган ва уч жилддан иборат. 1524 йили ёзиб тамомланган. Лекин, олим асар устида яна кўп йил иш олиб борди ва 1529 йили уни поёнига етказди. Аммо асарнинг фақат бир қисми – учинчи жилднинг учинчи ва тўртинчи қисмлари оригинал бўлиб, уларда, ката фактик материаллар асосида, Хуросон ва Мовароуннаҳрда сўнгги Темурийлар: Султон Ахмад, Султон Муҳаммад ва Султон Ҳусайн Бойқаро даври тарихи кенг ёритиб берилган. “Ҳабиб ус-сияр”да бой тарихий материалдан ташқари, этнографик (турк қавмларидан барлос, арғин, қипчоқ, жалойир, қўнғурот ва бошқаларнинг мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни ва роли), ижтимоий-иқтисодий характердаги (тарихий амирлар ва суюрғал эгаларининг давлат ва жамиятда тутган ўрни, солиқ ва қиримлар) маълумотлар, Темурийлар давлатнинг маъмурий тuzилиши, марказий давлат аппарати, катта-кичик мансабдорлар ва уларнинг ҳуқуқ ва вазифалари, мамлакатнинг маданий ҳаёти, яъни олимлар, шоирлар, мусиқашунослар, хаттотларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳам қимматли маълумотлар учратамиз. “Ҳабиб ус-сияр”нинг қўлёзма нусхалари кўп ва жаҳоннинг қўлёзмалар сақланаётган кўпчилик кутубхоналарида мавжуд. Асардан айрим парчалар инглиз, француз, ўзбек ва рус тилларига таржима қилиниб, нашр этдирилган.

Мавзуни ўрганишда Темурийзода Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530)нинг жаҳонга шухрат таратган “Бобурнома”си, Клавихонинг “Эсдаликлари” ва Иоганн Шильтбергернинг “Саёҳатлари”ни эсламай бўлмайди. Бобурнинг “Бобурнома”си ва умуман бу улуғ инсоннинг илмий-адабий мероси жаҳон илмий жамоатчилигига маълум. Бу ҳақида кўп нарса ёзилган. Шунинг учун ҳам биз “Бобурнома” да Мовароуннаҳрнинг XV-аср охири ва XVI бошларидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи ҳақида келтирилган факт ва материалларни шунчаки эслатиб ўтишни лозим топдик. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг даври ҳақида келтирилган факт маълумотлари, хулосалари ўзининг ҳаққонийлиги ва муфассаллиги билан ажралиб туради. Масала шундаки, у бу воқеа ва ҳодисаларни ўз кўзи билан кўрган, ўзи гувоҳлик берган. Бобур Темурийлар салтанатининг инқирозига улар ўртасида бирлик ва яқинлик йўқлигидан, ўзаро феодал кучайиб кетганлигидан, деб ҳисоблайди. “Бобурнома”да XV охири ва XVI аср бошларида Фарғона водийсида, Тошкент ва унинг теvarак-атрофида, Хўжанд, Самарқанд ва Хисор вилоятларида истиқомат қилиб турган турк-мўғул қавмлари, хусусан қипчоқ, чарос (чурос), мўғул, барлос, минг, чўғроқ, манғит, ўтарчи ва Туркистон теvarагида кўчиб юрган қавмлар ҳақида зикр этилган воқеаларнинг урф-одатлари ҳақида қимматли маълумотлар келтирилади. Бу маълумотлар этнограф олимлар учун, хусусан ўзбек, қозоқ ва Марказий ҳамда Ўрта Осиёдаги бошқа туркий халқларнинг этник тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Асарда карвон йўллари, Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Бадахшоннинг шаҳар ва қишлоқлари, ўша ерларда истиқомат қилиб турган халқлар, уларнинг урф-одатлари ва машғулотлари ҳақида келтирилган Жўғрофий маълумотлар ҳам зўр қимматга қимматга эга. Бобур эсдаликларида ўзи босиб ўтган юртларнинг табиати, наботот ва ҳайвонот дунёси ҳақидаги маълумотлар ҳам алоҳида ўрин тутади. Бобурнинг Темурийлар давлатининг тузилиши ва Темурийлар армияси ҳақида келтирилган маълумотлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Умуман олганда “Бобурнома” кўп қиррали асар бўлиб, у нафақат тарихий манба, балки жуғрофия, ботаника, экономика соҳаларида қимматлидир. Асарнинг қўлёзма нусхалари Англия, Хиндистон, Русия, Ўзбекистон, Тожикистон ва бошқа мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда. Унинг эски ўзбек тилидаги матни И.Н.Ильминский 1857, А.Бевеиж (1905), С.Мирзаев ва П.Шамсиев (1960) лар тарафидан чоп этилган. Асарнинг форсча, инглизча, фраунцузча, туркча, русча ва ҳозирги замон ўзбек тилига қилинган таржималари бор. (1982 й.)

“Бобурнома”нинг энг яхши нашри А.Бевеиж амалга оширган нашр ҳисобланади.

Амир Темур саройидаги муҳитни у ердаги тартиб қоидаларни ўрганишда 1404 йл Самарқандга келган Кастилия қироли Генрих III (1390-1407)нинг элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг “Кундалиги” катта аҳамиятга эга. Ўша пайтда Клавихо Амир Темурнинг хотинлари, келинлари ва набираларини ҳам кўрган, Темурнинг ўзи билан учрашган; саройдаги ҳаётни кузатган. Шу сабабдан унинг “Кундалиги” Темур давлатнинг ички ҳаётини ўрганишда унинг Оврупа давлатлари билан олиб борган муносабатлари тарихини ўрганишда катта роль ўйнайди. Клавихонинг “Кундалиги”да Амир Темур ва авлоди тасарруфида бўлган халқлар ва мамлакатларнинг умумий аҳволи, уларнинг урф-одати ҳақида шунингдек Темурнинг келиб чиқиши, унинг ота-боболари, Сохибқироннинг амри билан қурилган ва бунёд этилаётган маҳобатли қасрлар, масжиду, мадрасалар, бозор расталар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар учратамиз. Клавихонинг “Кундалиги” эски испан тилида 1582 йили Савилья (Испания)да, орадан икки аср ўтиб, 1779 йили Амирохо тарафидан, 1782 йили Антонио Санчо тарафидан чоп этилган. Бу нашрларнинг энг қимматлилари 1582 йиллари амалга оширилган нашрлар ҳисобланади. Асар 1943 йили Мадридда Ф.Лопес эстрада тарафидан, зарур изоҳлар билан қўшиб, қайта нашр қилинган. Клавихонинг мазкур асари рус тилига таржима қилиниб, 1881 йили Н.И.Срезневский, 1990 йилда эса И.С.Миронова тарафидан чоп этилди. Мукамал нашр И.С.Миронованики деб ҳисобланди.

Амир Темур даври тарихини ўрганишда, айниқса Олтин ўрда, Туркия ва Болқон мамлакатларининг XIV асрнинг сўнгги чораги XV аср бошларидаги сиёсий аҳволини ўрганишда Бавариялик Иоганн Шилтбербернинг “Саёхатнома”си ҳам диққатга сазовордир. И.Шилтбергернинг “Саёхатнома”си XV-XIX асарлар мобайнида Оврупо мамлакатларида шуҳрат топди. Шу давр ичида асар олти марта нашр этилди, шундан тўрттаси XV асрда 1859 йилда асар немис ва инглиз тилларида чоп этилди. И.Шилвибергер асарининг аҳамияти овруполик бир груҳ шарқшунос олимлар: Катмер, Девизак, Сен-Мартин, Ҳаммер, Пургиталь ва бошқалар тарафидан эътироф этилди. И.Шилтбергер “Саёхатномаси”нинг жиддий камчиликлари йўқ эмас. Буни вақтида муаллифнинг ўзи тан олган эди. У бундай деб ёзган: “Таъриф ва тафсифлар жуда ҳам тўла эмас. Чунки асрликда бўлганим сабабли, истаганимни қилаолмадим”. Лекин, бу асарни диққат-эътибор билан ўқиб чиқиш шуни кўрсатдики, унда кичик Осиё, Болқон мамлакатлари ва Олтин Ўрданинг XIV асрнинг 80-90 йилларидаги сиёсий аҳволи ҳақида муҳим факт ва маълумотлар

учрайди. Амир Темур ва унинг Эрон билан Озарбайжонда ҳукмронлик қилган авлоди тарихига асарнинг XIV-XXIV боблари бағишланган (21-30 бетлар), хусусан XXIV бобда бу ҳақда кўпроқ маълумот учратамиз. Муаллиф бу бобда ўзининг қандай қилиб Темурийзода Абубакрнинг 1398 йилда Эрон ва Озарбайжондаги ноиб қўлига аср тушиши, мадад истаб Табризга келган олтин ўрдалиқ шахзода Чекра ўғлоннинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилади.

Мақола сўнггида яна икки муҳим асар: “Муъиз ул-ансоф” (“Ҳурматли кишиларнинг насабномаси”) ва Фасиҳ Аҳмад Ҳавофий (1375-1442)нинг “Мужмали Фасиҳий” (“Фасиҳийнинг тарихлар мажмуаси”)га қисқача тўхталиб ўтамыз. “Муъиз ул-ансоф”нинг муаллифи номи юқорида тилга олинган Ҳофиз Абру деб фараз қилинади. Ҳофиз Абру “Шуъаби панжгона”да араблар, хиндлар ва фарангийларнинг келиб чиқишига оид қисман Чингизийлар, яъни XIII-XIV асрларда Мовароуннаҳрни идора қилган Чигатойхон авлоди, Темур ва Темурийлар шажарасини келтирган. Бу асар Амир Темур ва авлодининг келиб чиқишини ўрганишда муҳим кўмакчи қўлланма вазифасини ўтиш мумкин. “Муъиз ул-ансоф” бизгача уч нусхаси етиб келган. Булардан биттаси Туркияда Тупқопи сарой кутубхонасида 2152 рақамда сақланади. Тўла эмас; Бойсункур мирзо “Альбоми”дан олинган минатюралари бор. Иккинчиси Париж миллий кутубхонасида сақланади (тартиб рақами ОЧ 467). Ва, ниҳоят, Британия музейида сақланиб турган нусха (безакли XVII аср). Америкалик таниқли шарқшунос олим Ж.Вуд шу нусха асосида Темур ва тўрт ўғли авлодининг шажарасини тузди ва китоб ҳолида эълон қилди.

Фасиҳ Аҳмад Ҳавофийнинг “Мужмали Фасиҳий” асарига келсак, у ўзига ҳос қомусий маълумотнома бўлиб, дунёнинг яратилишидан то муаллифнинг замонигача шарқ мамлакатларида, шунингдек Мовароуннаҳр билан Хуросонда бўлиб ўтган муҳим воқеалар, машҳур кишилар олимлар шоирлар давлат арбоблар, бунёд этилган улуғ бинолар, масжидлар, мадрасалар, карвонсаройлар сув иншоотлар ҳақида қимматли маълумот беради. Асарда бўлиб ўтган воқеалар йилма-йил кўрсатилган ва бу ундан фойдаланишни бирмунча енгиллаштиради. Фасиҳ Аҳмад Ҳавофийнинг “Мужмал-и Фасиҳий” асари устозимиз академик Дилором Юсупова томонидан батафсил ўрганилган ва алоҳида китоб шаклига келтирилиб халқимиз эътиборига хавола этилган.